

HAYRÎ VE SOSYAL HİZMETLER AÇISINDAN VAKIFLAR

Nazif ÖZTÜRK

VAKIF, dinî inanç, uhrevî mukâfat ve insan sevgisinin mahsulüdür. Vakıf, sosyal yardım ve hoşgörü hareketidir. Toplum ve insanları şefkatle bağrına basması, onun genel karakteridir. Vakıf, elbirliği ve gönül birliğinin en güzel ifadesidir. Vakıf kurumunda, ferdiyetçilik ile cemiyetçilik, toplumsuluk ile devletçilik yurda ve yurttaşlara hizmet yolunda, mahirâne bir şekilde birleştirilmiş ve kaynaştırılmıştır.

Vakıf mahiyeti itibariyle bir özel hukuk müessesesidir. Batı hukukunda bir özel hukuk müessesesi olarak kaldığı halde, Osmanlı İmparatorluğunda, esas mahiyetini kaybetmemekle beraber, bir kamu hukuku müessesesi şeklinde Devlet kuruluşları içine girmiştir.

Vakıflar, tarihin akışı içinde, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu zamanında sosyal ve kültürel hizmetlerini en yüksek seviyeye çıkartmıştır. İmparatorluğun gelişme ve gerilemesinde, idare ve uygarlık tarihimizle bir paralellik göstermiştir. Devletin ve kamu kuruluşlarının bugün üzerine aldığı kamu hizmetlerinin birçoğu, tarih boyunca vakıflar tarafından görülmüştür. Bunlar, hayrî, sosyal, kültürel, şehircilik, ulaşım, bayındırlık ve ekonomik hizmetlerdir.

Vakıflar dinî inanç ve düşüncelerin güçlü olduğu müesseseler olarak, siyasi çalkantıların, idarî istikrarsızlıkların dışında kalmışlar ve bu sayede toplum hayatımızda istikrar ve devamlılık sembolü olmuşlardır (1). Toplum içerisinde gelir dağılımından doğacak sosyal patlamaların önlenmesi ve tahakkuk ettirildiği cemiyetlerde sınıf farkının oluşmaması yönleriyle kitlelerin gruplaşarak toplum hayatını sarsan olumsuz davranışlarını önlemiş, sosyal adalet ve hizmet dağılımında büyük görevler ifa etmiştir. Bu hizmeti kişisel servetleri sosyalleştirip kamu hizmetine sunarak, sırf ahlakî ve insanî bir vazife anlayışıyla yapmıştır. Geliştirilen bu vakıf sisteminin bir sonucu olarak, bizim toplumumuzda sınıf farkı oluşmamıştır (2). Bizce, vakıfların topluma sunduğu, en büyük sosyal hizmet budur.

Kişileri hayatın getirdiği her türlü olumsuzluklara karşı koruması ve bundan daha önemlisi iç huzur ve asayişin sağlanarak, cemiyet hayatını ahenkli hale getirci rolünden dolayı; İslâm—Türk kültürü, vakıf kurulmasını "insanların en ziyade muhtaç olduğu şeyi vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır" (3) inancı ile asırlar boyunca teşvik etmiştir.

İşte vakıflar, bu ahlakî ve insanî ödevin yerine getirilmesinde kişilere yardımcı ve faydalı olabilecek müesseselerin en elverişlisi, en sağlamıdır. Vakıflar bünyeleri itibariyle, kurucuların adlarını ve gerçekleşmesini arzuladıkları gayeleri, ebedi surette devam ettirecek emin bir hukukî yapıya da sahiptir.

Millet olarak, Vakıflar toplum hayatımızda çok önemli bir yer işgal etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde, bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü. Bu suretle sosyal hayatın bütün icaplarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallarla temin etmeye pekâlâ imkân vardı (4).

Devlet yöneticileri başta olmak üzere en yüksek mevkilerde bulunanlardan en mütevazî sahalarda çalışanlara kadar, bir çok kimseler, vakıf şeklinde medreseler ve kütüphaneler gibi ilim ve tahsil müesseseleri, hastahaneler, hanlar, hamamlar ve kervansaraylar gibi sağlık ve içtimai yardım müesseseleri, zarif çeşmeler, sebiller,

1. Yalçın, Aydın : Türkiye İktisat Tarihi, Ankara 1979, s. 184

2. ÖZTÜRK, Nazif : Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara 1983, s. 2

3. ÖMER : Hİlmi Efendi : İthaf'ül — Ahlâf fî Ahkâm'il — Evkaf, İstanbul 1307, s. 15, Md. 53 HAMDİ (Yazır) Elmalılı İrşad'ül — Ahlâf fî Ahkâm'il-Evkaf, İstanbul 1330, s. 134 - 135.

4. ARSEBÜK, Esat : Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku, C.I. İstanbul 1938, s. 298.

köprüler ve yollar gibi bayındırlık eserleri vücuda getirmişler; bunların zarafetine de önem vererek güzel sanat-
lara hizmet etmişlerdir (5) .

Bunlara ilaveten; aşevi, deniz feneri, çamaşırılık, mezarlık yapılması, spor meydanları ve teşkilâtı mey-
dana getirilmesi, gemi işletilmesi gibi kamu hizmetlerini gören vakıflar ile öksüz kızlara çeyiz verilmesi, yoksul
bekarların evlendirilmesi, müflis ve borçlu olmaktan hapsedilenlerin borçlarının ödenerek tahliyesi, köy aha-
lisinin yoksullarına yiyecek ve giyecek verilmesi, mahalle ve köyler mükellefiyetine yardım edilmesi, kale ve
istihkâmlara veya donanmaya yardımda bulunulması, ordunun teçhiz edilmesi, yetimler, dul kadınlar ve
muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, okul öğrencilerine gıda, elbise, öğ-
retim malzemesi gideri tahsisi, yoksul ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, bayramlarda çocukların ve
yoksulların sevindirilmesi, hayvanlara gıda ve su verilmesi gibi, ayrıca sosyal yardımlaşma vakıfları da mevcut-
tur (6).

Görülüyor ki, vakıf bilhassa Osmanlı İmparatorluğunda, birçok eski kavimlerde olduğu gibi yalnız dinî
sahada kalmamış, devletin faaliyet sahasına giren ve sosyal bir mahiyet arzeden birçok kamu hizmetlerinin
sürekli ve fasılasız bir şekilde görülmesini sağlayan bir amme müessesesi mahiyetini kazanmıştır (7).

İfade etmeye çalıştığımız vakıf hizmetleri hakkında bir fikir verebilmek için, XVI. asrın başlarında yapı-
lmış olan nüfus ve vergi tahrirlerinin neticelerini ihtiva eden defterlerden bazı rakamlar vermek faydalı olacak-
tır.

Gerçekten, Kastamonu'dan Antalya'ya kadar bütün Batı Anadolu Sancaklarını ihtiva eden o zamanki
Anadolu Eyaleti'nin 1530—1540 tarihleri arasındaki tahrirlerine göre toplam gelir 398.924.800.00 TL.dir.
Bu gelirin % 17 'si (yani 67.817.215.00 TL) vakıfların elindedir. Vakıflara ait olan bu gelirlerin büyük
bir kısmı açıkca amme hizmetlerine, din ve hayır işlerine tahsis edilmiş bulunmaktadır.

Meselâ o devirde bu gelirin mühim bir kısmı ile Anadolu Vilayetinde 45 imaret (aşevi), 342 cami, 1055
mescid, 110 medrese, 626 zâviye ve hânîkâh, 154 muallimhane, 1 kalenderhâne, 1 mevlievihane, 2 dar'ul-huf
faz, 75 büyük han ve kervansaray, 238 hamam... ilh. idare edilmektedir. Bu sayede mühim amme hizmetleri
zamanın şartları içinde en mükemmel bir şekilde ifa edilmektedir. Bu müesseselerde çalışan 121 müderris,
3 756 hatip, imam ve müezzin ile 3 299 şeyh, kayyım ve talebe olmak üzere toplam 7 176 kamu hizmeti gö-
revlisi ve öğrenci vakıf gelirlerinden aylık almaktadır (8). Diğer vilayetlerde de vakıfların sahip olduğu gelirin
büyüklüğü nisbetinde az veya çok, aynı tip amme hizmeti, din ve hayır müesseseleri işletilmektedir.

Aynı yıllarda öteki bölgelerde de toplam gelirin büyük bir kısmı, sözü geçen kamu hizmetlerinin görülme-
si için vakıflara bırakılmıştır. Vakıf gelirinin % 14'e ulaştığı Karaman Eyaletinde, bu yolla 3 imaret, 75 cami,
319 mescid, 45 medrese, 272 zaviye, 2 dar'üş-şifa, 14 kervansaray işletilmektedir. Benzer hizmetler için genel
bütçenin Rum Vilayetinde % 15.7 'si, Halep ve Şam Eyaletinde % 14'dü, Zülkadiriye de % 5 'i, Rumeli'nde
de % 5.4'dü vakıflara ayrılmış bulunmaktadır (9).

Geniş bütçe imkanlarına sahip bulunan vakıf müessesesi eğitim ve öğretim üzerinde ilk medresenin ku-
rulması, hatta medrese öncesi eğitim devirlerinden itibaren büyük hizmet görmüştür.

O dönemde, medrese binalarının inşası, öğretim elemanları ve diğer çalışanların ücretlerinin ödenmesi,
kitap kırtasiye temini, ısınma aydınlatma ve eğitimle ilgili bütün giderler vakıf bütçelerinden karşılanmakta-
dır.

Medrese talebeleri, medreselerin etrafında yapılmış, oldukça geniş konfora sahip yurtlarda kalmaları ve
imaretin mutfağından kalori değeri yüksek günde iki öğün yemek yemelerine rağmen, hemen istisnasız hepsi
vakıf gelirlerinden burs almaktadırlar (10).

Osmanlı toplumunun genel eğitimi ile uğraşan ve ilkokul seviyesinde olan, her köy ve mahallede bulunan
sıbyan mektepleridir. Medreseler ve sıbyan mektepleri, malî yönden devletin kontrolünden ve sorumluluğun-
da uzak müstakil öğretim müesseseleri idiler (11). Vakfa bağlı olma özelliklerinden dolayı, Devlet bütçesi
için hiçbir yük teşkil etmiyorlardı (12).

Küçük yaştaki çocukların devam ettiği sıbyan mekteplerinin çoğunda, kimsesiz ve yoksul çocuklara her
yıl elbise ve ayakkabı verilmesi için gerekli para vakfedilmiştir (13).

5. ONAR, S. Sami : İdare Hukukunun Umumi Esasları, İstanbul 1952, s. 511

6. AYDEMİR, Selâhaddin : "Vakıflar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü", Mulkiyeliler Birliği Dergisi, S. 1977/24, s. 20-21

7. KÖPRÜLÜ, Bülent : "Tarihte Vakıflar", AHFM. C. VIII, S. 3-4, Ankara 1951, s. 495-496.

8. BARKAN, Ömer Lütfi : "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi", İKFM., C.XXIII, S.1 - 2, İstanbul, 1963, s.
241 - 242, Aynı yazar, "H.933 - 934/M. 1527 - 1528 Layî Şiyya Ait Bir Bütçe Örneği", İKFM, C.XV (1953 - 54), s.1 - 4,
İstanbul 1955, s. 268.

9. BARKAN, Ömer Lütfi : "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi", İKFM, C. XXIII, S. 1 - 2, İstanbul 1963, s.
242 - 243.

10. II. Bâyezid'in (Edirne) Vakfiyesi (H.392/M.1486) : VGM. Arşiv ve Yayın Dal. Bşkliği, 185 numaralı (Kasada
Mahtuz orijinal) vakfiye, s. 94

11. KODOMAN, Bayram : Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980, s. 10

12. KÖPRÜLÜ, Fuat : Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, B. 2, Ankara, 1972, s. 114

Sıbyan mektepleri genellikle imaret sitelerinin veya camilerin etrafında inşa ediliyordu. Yoksul öğrenciler, giyecek yardımının haricinde, imaretin mutfağından sürekli olarak, iki vakit yemek yemekte idiler (14).

Cumhuriyet döneminde, Tevhid—i Tedrisat Kanunu ile eğitim ve öğretimde birlik ve beraberliğin sağlanması amacıyla bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Ancak, okulların Vakıflar İdaresi'nden ayrılması, vakıfların eğitim hizmetlerini bırakmasına yol açmamış, sadece eğitimde hizmet alanı değişmiştir.

Vakfiyelerde yer alan eğitim ve öğretim şartları gözönünde tutularak çeşitli il ve ilçelerde Vakıf Orta Öğrenim Öğrenci Yurtları açılmıştır. Halen yoksul öğrencilerin öğrenimlerini tamamlamalarını temin etmek ve ülke eğitimine katkıda bulunmak amacıyla açılan, Vakıflar Genel Müdürlüğü yönetiminde 48 Vakıf Orta Öğrenim Öğrenci Yurdu bulunmaktadır.

Bu yurtlarda, malî gücü öğrenim yapmaya yeterli olmayan 6000 civarında orta öğrenim öğrencisine, öğrenim süresince karşılıksız barınma ve beslenme imkânı sağlanmaktadır.

Vakıf yurtlarına, orta öğrenim yapmaya mali kudreti olmadığını kanıtlayan ve açılacak sınavlarda başarı gösteren yetenekli öğrenciler alınmaktadır.

Eğitimin diğer kısımlarında olduğu gibi vakıf usulünden yararlanılarak tıp eğitiminde de büyük hizmetler görülmüştür. Devletin görevleri arasında sayılmayan sağlık hizmeti, nazariyeden ziyade uygulamalı olarak, din, milliyet ve sınıf farkı gözetmeksizin toplumun tamamına, vakıf sistemiyle götürülmüştür.

Devletin katkısı olmaksızın vakıf gelirleriyle işletilen hastahanelerde, hastaların iyileşmesi için gerekli olan hiçbir masraftan kaçınılmamıştır.

Çeşitli hastahanelere tahsis edilen günlük ilaç ve yiyecek bedelleri şöyledir. Fatih, Dâr'uş-şifasının "eş-ribe ve ağdiye vesair levazımı edviyesine vakfı şeriflerinden külle yevmin" 100.000.00 TL. (15), Bâyezid II, yine her gün 200 dirhem (16), Kanuni 150.000.00 TL. (17), Hafsa Sultan I altın (18), Haseki Sultan 150 dirhem (19), Nurbanu Sultan 200 dirhem (20) ve Sokullu Mehmet Paşa 600 filuri (21) günlük ilaç ve mutfak parası tahsis etmişlerdir.

Bezmiâlem Valide Sultan tarafından, 1261/1843 yılında İstanbul'da tesis edilen ve halen Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı olarak hizmetini sürdüren Vakıf Gureba Hastahanesi'nin 22 safer 1263 tarihli Tüzüğü'nde öbür vakıfların aksine "erzak-ı lâzime ile elbise ve eşyayı sairenin mikdarı şimdiden tefrik olunamayacağı" düşüncesiyle, makdu bir tahsisât belirtilmemiştir. Ancak hastaların işesi hususunda çok titiz davranılmış ve bir soğanın bir altına çıkması halinde dahi işeden en ufak tasarruf düşünülemediği ifade edilmiştir. Nitekim hastahanesinin 1279/1861 tarihine ait günlük tabelasında; pirzola, sövüş, elmasiye, tavuk, kayabalığı gibi yemeklerin mevcudiyeti görülmektedir (22). Ayrıca Hastahanesinin günlük masrafları arasında bulunmayan ilaç ve gıda maddelerini etibba'nın lüzum göstermesi halinde fiyatı ne olursa olsun alma yetkilerinin bulunduğu özellikle belirtilmiştir (23)'

Evliya Çelebi, Fatih ve Bâyezid II'nin Dar'uş-şifalarında hastalara kuş eti ikram edildiğini belirttiikten sonra, Bâyezid II'nin Edirne'deki şifahanesinde hastaların gıdası konusunda şu bilgileri vermektedir. "Gece ve

13. HAFSA Sultan Vakfiyesi (H. 929/M. 1522 : VGM. Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 58 numaralı Defter, s. 27 - 28. NURBANU Sultan Vakfiyesi (H.990/M.1582) : VGM. Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 121/1426 numaralı (Kasada mahfuz) Defter, s. 214

14. SÜLEYMANİYE Vakbiyesi (H. 964/M.1557? : Neşre hazırlayan KÜRKÇÜOĞLU, Kemal Edip, VUM.lüğü Neşriyatı, Ankara 1962, S. 42 (Orijinal Vakfiye, S. 152 - 153)

15. FATİH, Mehmetli Vakfiyesi (H.861 (867-875)/M.1456) : VUM.lüğü Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 250 (Orijinal vakfiye, s. 281 - 282)

16. "Hastahanesinin gıda, şurup vesaire gibi ihtiyaçları için vâkıf günde 200 Osmanlı dirhemi tayin etmiştir..." II. Bâyezid'in (Edirne'deki Hayratına ait) Vakfiyesi (H. 892/M.1486) : VGM.lüğü, Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 185 numaralı (Kasada mahfuz Arapça orijinal Vakfiye) Defter, s. 97

17. "Dâru'l-şifade tazim eşribe ve meâcin vesair edviye bahası için yevmi 300 akçe sarf oluna..." demek suretiyle hastaların iyileşmesi için, gereken hiçbir masraftan kaçınılmadığı gösterilmiştir. SÜLEYMANİYE (Kanuni) Vakfiyesi (H. 964/M. 1556) : Neşre Hazırlayan KÜRKÇÜOĞLU, Edip, VUM.lüğü neşriyatı, Ankara 1962, s. 39 : 41 - 42 (Orijinal Vakfiye, s. 151 - 152)

18. 8 numaralı Mahkeme Sicil Defteri, s. 159'dan naklen GÖKÇEN, İbrahim : Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayrat (H. 954 - 1060) İstanbul 1946, s. 126

19. "Muşarunileyha vâkıfa Hazretleri şart etmiştir ki, ilaç, şurup, yemek ve edviyeli çorba vesaire için hergün 150 dirhem sarf oluna..." (HASEKİ Sultan Vakfiyesi (H. 959/M. 1551) : VGM. Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı 608/23 numaralı Defter, sıra 143, sayfa 222, s. 231)

20. "Vâkıfâl muşarünileyha, evkafı mezkûrenin galesinden itaçlara meşrubata, macunlara ve mâkulâta vesair lâzım gelen şeylere yevmiye 200 dirhem sarf edilmesini şart kıldı" (NURBANU Sultan Vakfiyesi (H. 990/M. 1582), VGM'lüğü, Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 12 numaralı (Kasada mahfuz orijinal Vakfiye) Defter, s. 211 - 212 - 213)

21. "... Mekke-i Müşerrefe'de bulunması pek mümkün olmayan ve hastalar için çok aranan eşribe-i muhtelif-e elvan ve edviye-i mütevvaii sıhhat resan için her yıl 600 filuri tayin ettiler..." (Şehid Sadrazam (Sokullu) MEHMED Paşa Vakfiyesi (H.981/M. 1573) : VGM.lüğü, Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 149 numaralı (Kasada mahfuz orijinal Vakfiye) Defter, s. 363)

22. GÜRKAN, Kazım İsmail : Gureba Hastahanesi Tarihçesi, B. 3, İstanbul 1967, s. 29 - 30

23. Bezmiâlem Valide Sultan Vakfından Gureba Hastahanesinin 22 safer 1263 tarihli Tüzüğü : VGM.lüğü Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 44. Fudula Defteri, s. 27

gündüz hastahane mutfağında hastalara günde üç kere "ed'ime-i nefise" verilir. Doktorların tavsiyesine göre, keklik, turaç, sülün, güvercin, kaz, ördek ve bülbüle varmaya kadar cemi kuş etleri hastalara ikram edilir" (24).

Ruh ve akıl hastaları XVIII. asra kadar Avrupa'da "Şeytan"la işbirliği yapan "mel'un mahluk" muamelesi görüyor ve çok defa diri diri yakılarak vücutlarından Şeytan çıkartılıyordu. Oysa müslümanlar nazarında bu çeşit insanlar, Allah'ın cezbesine kapılmış zavallı hastalardı. Ecdadımız böyle hastalar için ayrı hastahaneler yapmışlar, halkın, "timarhâne" dediği bu hastahanelere "dar'uş—şifa (şifa evi)" demişlerdir. Bunların en meşhuru Edirne'deki II. Bâyezid (1481—1512)'in 1484-88 seneleri arasında tesis ettiği hastahanedir. Cami, hastahane, medrese ve tabhaneden başka, fırın ve imareti de bulunan Bâyezid II Külliyesi, Tunca Nehri kenarında yeşil bir sahada inşa edilmiştir. Bugünün modern İsveç hastahanelerindeki en ileri plânlama şeklini, Edirne'deki bu külliye bedevi bulmak mümkündür (25).

Bu hastahane, hastalar musıkî, yemek ve çiçeklerin koku ve renkleriyle (26) tedavi ediliyordu. Akıl hastaları için hususi bir musıkî hey'eti vardı (27) ki, bu metod ancak 1956'da Birleşik Amerika'da tatbikat sahasına konulabilmiştir.

Hastahaneye bağlı eczahaneden her isteyen, sadece yoksul olduğunu beyan edip başkaca hiçbir muameleye tâbi tutulmaksızın istediği ilacı alabiliyordu (28). Yalnız duvardaki levhaya, vâkıf II. Bâyezid'in, ticaret kasidesi bedava ilaç alanlara bedduası yazılmıştı, o kadar.

İmparatorluğun değişik eyaletleri ve büyük şehirlerine dağılmış bulunan bir şefkat yuvası olan bu dar'uş—şifalarda insan psikolojisi ve hastalıkların belirtileri üzerinde duruluyor, idrar ve diğer tahliller yapılıyor (29), hastaların nabızları kontrol ediliyor, ateşleri ölçülüyordu (30). Hastahanelerde yara, çıban, flegmonların ilacını, uların ve fitıkların düzeltilmesini, dişlerin çekilmesini, kan almayı, merhem ve fitil koymak suretiyle cerrahlerin temizlenerek yaraların kapanması ameliyesini bilen ve uygulayan mahir cerrahlar çalışıyor (31).

Pasteur'dan 4 asır önce, Fatih'in Hocası Akşemseddin "Mâddetül'Hayat (Hayatın maddesi)" adlı eserinde ilk defa mikrop ve bakteri nazariyesini ortaya atmış, her hastalığın ayrı "tohumu" olduğunu söylemiştir. O çağlarda mikroskop olmadığı için, mikropları görmek mümkün değildi. Buna rağmen aşı bilinmekte ve çiçek aşısı asırlardır kullanılmakta idi (32).

Mikropla hastalık arasında bir bağlantının varlığı fikrinin sonucu, "Bezmiâlem Valide Sultan Vakfı Gureba Hastahanesi" nin "İdare-i Dahiliye Nizamnamesi"nde, "Neuzubillah taun veya ilel-i sariyeden bir illet ise diğer salim olan merzanın yanlarına konulmayıp mel'un olduğu halde tauna mahsus olan mahalle ve ilel-i sariye koğuşlarına idhâl oluna..." (33), denilmek suretiyle, bundan 140 yıl önce bulaşıcı bir hastalığa yakalanmış kimselerin ayrı koğuşlarda yatırılması suretiyle hastalığın yayılması önlenmek istenmiştir.

Ecdadımız, siyâsî ve askerî maksatlarla veya seyahat ve ticaretin kolaylaştırılması gayesiyle stratejik yollar üzerine, dil ve din birliğinin, siyâsî bütünlüğün temini için cami, medrese, mektep, han, hamam, kervansaray, hastahane, zaviye ve panayır yerleri gibi sosyal yardım müesseseleri kurmuşlardır.

24. EVLİYA, Celebi Seyahatnamesi, C.III, Ahmet Cevdet tab'i Dersaadet (İstanbul) 1314 (VGM.lugu Kutuphanesi, X 429), s. 470

25. TERZİOĞLU, Arslan : "Ortaçağ İslâm — Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", BELLETEN, C. XXXIV, S. 133-136, Ankara 1970, s. 137

26. "... Mevsim baharda sukufe (çiçek) kısmından sim ve zerin, deve boynu, musk-u rumi, yasemin, gul-u nesrin, sebboy, karanfil, reyhan, lale, sumbul gibi sukufeleri hastalara verip bâ-râyihâ-ı tayyibesıyla şifâyâb ederler..." (EVLİYA Celebi Seyahatnamesi C. 111 (Ahmet Cevdet tab'i) Dersaadet (İst) 1314, s. 469.

27. Evliya Celebi, akıl hastalarının musıkî ile tedavi edilmesi konusunda da sunuları yazmaktadır : "... Ama bu hakır Evliya garip bir sey gördüm. Merhum ve mağfur Bâyezid-i Velî hastalara deva, dertlilere şifa, divanelerin ruhuna gıda verdetmiş sevdâ olmak üzere 10 adet hanende ve sazende gulam tahsis etmiştir ki, üç hanende, biri nayzen, bir ke çanı bir musıkî kârî biri santuri, biri cengi, biri ceng-i sunturi, biri u'dî olup haftada üç kerre gelerek hastalara ve delilere musıkî tasîvı verirler. Bi emre hayyî kadir niceşi avazı sazdan hoşhal olurlar. Hakka kılını musıkide neva, rast, dugah, seğah, çarrah, süzümek makamları onlara mahsustur. Amma makam-ı sengüle ile makamı buselikte rast karâr kılma adama hayat verir. Cumle saz ve makamlarda ruha gıda vardır..." (a.g.e., s. 469 - 470)

28. EVLİYA Celebi, Seyahatnamesi, C. III, Dersaadet (İst), 1314, s. 470

29. "... Doktorlar hastaların, illetli kimselerin anhaline bakar, idrarlarını gözden geçirir ve diğer hastalığın meşhur alâmetlerini tetkik eder..." (HASEKİ Sultan Vakfıyesi (958 1551) : VGM.lugu Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 608/23 numaralı Defter, Sıra 143, Sayfa 222, s. 230)

30. "... Bu dertlilerin, bu bîçarelerin hâl ve şantlarına dikkat ve tekayyut eder, nabızlarını ve hararet derecesini vesârî atâmâtı yoklar dururlar... Tedavileri babında mümkün olan her teşhilâti yaparlar... (NURBANU Sultan Vakfıyesi (990/1582) : VGM.lugu, Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 121 numaralı (Kasada mahfuz orijinal) Vakfıye, s. 169

31. SÜLEYMANİYE (Kanuni) Vakfıyesi (H. 964/M.1556) : Nesre Hazırlayan KURKCUOĞLU, EDİP, VUM.lugu, Nesriyatı, Ankara 1962, s. 41 (Orijinal Vakfıye s. 143)

32. ÖZTUNA, Yılmaz : Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi'nin XXVI. Cildinden ayrı baskı, S. 148 Ankara 1977.

33. Bezmiâlem Valide Sultan Vakfından Gureba Hastahanesi'nin 22 Safer 1263 tarihli Tuzugu, VGM.lugu Arşiv ve Yayın Dai. Bşk.lığı, 44 Fodula defteri, s. 27

Külliyeye diyebileceğimiz bu eserler manzumesi ile şehirlerin kurulmasına, mevcutların imar ve ihyasına büyük çapta hizmet verilmiştir.

Külliyelerin bir bölümünü oluşturan imaretlerin; fikir ve mal değişimini, din ve kültür birliğinin teessüsünü kolaylaştırmak, açlıktan ölmek tehdidi altında ahlâk ve cemiyet nizamı için tehlikeli hareketlere sürüklenerek olan ümitsiz kişilere bir sığınak teşkil etmek, büyük şehirlerin sosyal yapısında yatıştırıcı bir rol oynamak ve nihayet, insanlara şefkat ve yoksullara yardım gibi insanî ve dinî vecibeleri sistemli ve müessir bir şekilde yerine getirmek gibi gayeleri vardır.

Bir defa imarete gelen her yolcuya, gelir gelmez 150 gram süzme bal ve 300 gram ekmek verilerek suretiyle açlığının giderilmesine çalışılmaktadır.

İmarethane hesapları, Vakıflarda işlerin ne kadar düzenli yürütüldüğünü göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Gerekli maddelerin nereden ne miktarda geleceği, bunların değeri, verilecek yemeğin niteliği, Cuma ve Bayram ziyafetleri hep önceden plânlanmış, para dikkatle harcanmış ve hesaplar tutulmuştur. Bir örnek olması bakımından Bâyezit II'nin imarethanesinde 1479 yılındaki bal ve yağ sarfiyatına bir göz atalım (34).

Bal Tutarı (Yaklaşık $3.807.944 \times 1500$) = 5.711.916. — TL	Kilogram
a. Kameri Senenin, Ramazana rastlayan hariç 47 Cuma gecesi için	2.063.064
b. 30 Ramazan gecesi 51.320 kg.dan	1.539.600
c. 2 Bayram günü 51.320 kg.dan	102.640
d. Regaib ve Berat geceleri 51.320 kg.dan	102.640
	3.807.944
Yağ Tutarı (Yaklaşık $5.581.050 \times 1100$) = 6.139.155. — TL	Kilogram
a. Ramazana rastlayan hariç, kameri senenin 47 Cuma gecesi için	2.963.730
b. 30 Ramazan gecesi 76.980 kg.dan	2.309.400
c. 2 Bayram günü 76.980 kg.dan	153.960
d. Regaib ve Berat geceleri 76.980 kg.dan	15.3960
	<u>5.581.050</u>

Halkın sağlık eğitim gibi sorunlarını karşılayan öğrencilere ve fakirlere bedava yemek, yolculara yatacak yer sağlayan, dini ihtiyaçların karşılanmasını ve dayanışmayı mümkün kılan bu sosyal kurumların önemi yukarıda verilen rakamlardan anlaşılmaktadır. Hele bütün bunların dünyanın karanlık bir çağında gerçekleştirilmesi, Osmanlı yönetiminin büyük bir başarısı olarak belirmektedir (35).

O dönemlerde, I.Murad'ın İznik'teki imaretinde günde 2000, XV. asırda Fatih imaretinde hergün 1650 ve Edirne'deki II.Bâyezid imarethanesinde ise, diğerlerinde olduğu gibi, fakir yolcu, misafir ve ulemeden oluşan 1400 kişiye nereden geldiğine bakılmaksızın iki öğün yemek verilmekte idi (36). Yalnız İstanbul'daki imaretlerde günde 30.000 kişiye bedava yemek veriliyordu (37).

Fatih'in Vakfiyesinde "Fakir zengin herkesin güler yüze karşılanıp itibar göreceği ve seyahatin meşakkâtleri altında takattan düşüp yorulmuş olan yolcuların üç gün müddetle dinlenip kuvvet kazanabilmeleri için imaretin tabhanesinde her türlü istirahatleri temin edileceği, hayvanlarına da yer ve yem verileceği" (38) kayıtlı bulunmaktadır.

Süleymaniye İmaratinin 1586 yılı bütçesi bugünkü parayla 238 milyon TL. idi. Bu bütçeye göre en çok para harcanan nesnelere, sırasıyla un, et, prinç, bal, tereyağ, buğday ve odundur. Bu suretle bir yolcunun koca imparatorluğu bir baştan bir başa kervansaraylarda ve imarethanelerde kalarak yiyecek ve yakacak parası vermeden geçmesi mümkündür (39).

34. BARKAN, Ömer Lütfi : "İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi", İKFM., C. XXIII, s. 1 - 2, İstanbul 1963, s. 296

Bu tabloda şimdiye kadar bütün kaynaklarda bal ve yağ miktarı okka, bedelleri de akçe olarak gösterilmiştir. İlk defa okkayı kg.ma çevirdik (1 dkk 1283 kg. hesabıyla 2968 okka \times 1283 kg = 3.807.944 kg bal miktarı). Günün asgari rayicisine göre, elde edilen bal miktarı 1.500 TL. ($3.807.944 \times 1.500 = 5.711.916$. — TL) ile yağ miktarı ($4.350 \times 1283 = 5.581.050$ kg yağ \times 1100 TL = 6.139.155. — TL) da 1100. — TL. çarpılarak, elde edilen toplam yağ ve bal bedellerini akçe'ye bölmek suretiyle, yaklaşık satınalma gücü olarak, bugünkü tarihle (Aralık 1983) 1 akçenin 500. — TL. olduğunu hesapladık. Bu mende akçe olarak ifade edilen rakamları, akçe \times 500. — TL yöntemiyle Türk parasına çevirdik. Ancak, bu hesaplama şekil kalıcı nitelikte değildir. Her yıl yeniden hesaplanması gerekmektedir.

Aynı usulü takip ederek vakfiyelerde geçen dinar, filuri altın... vs. gibi para birimlerinin yaklaşık bugünkü değerlerini hesaplamak mümkünse de, şu aşamada yeterli araştırma yaparak sonuç elde edemediğimizden eski para birimlerini kullanmaya devam ettik (N.Ö)

35. CEM, İsmail Türkiye'de Geri Kalması Tarihi, B.S. İstanbul, 1977, s. 97

36. BARKAN, Ömer Lütfi : "İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi" İKFM., C.XXIII, s. 1 - 2, İstanbul 1963, s. 273, 228 - 279

37. ÖZTUNA, Yılmaz : Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi'nin XXVI, Cildinden ayrı baskı, Ankara 1977 s.97

38. Fatih Mehmet II Vakfiyesi (H.861/M.1456) : VUM.lüğü neşriyatı, İstanbul 1938, s. 251

39. ÖZTUNA, Yılmaz : Osmanlı İmparatorluğu Türk Ansiklopedisi'nin XXVI, Cildinden ayrı baskı Ankara 1977, s. 146

Vakfiye şartlarına göre, vakfın en önemli sosyal hizmetlerinden olan imaret açılıp işletilmesine bugün de Vakıflar Genel Müdürlüğünce devam edilmektedir.

Çağın değişen şartlarına göre bu hizmetin nitelik ve niceliğinde de değişiklikler olmuştur. Eski fonksiyonu ortadan kalkan imaretler aş ocağı şekline dönüşmüştür.

Halen yurdun çeşitli yerleşim merkezlerinde açılan 9 adet aş ocağında, Mülkî amirlerce tesbit edilen listelere göre 1200 yoksul vatandaşa günde bir öğün sıcak yemek verilmektedir.

Vakıf imaret sistemi içerisinde ana unsur camilerdir. Gerek Osmanlı topraklarına katılan şehirlerin mimari yapılarının islâmlaştırılması ve imarında ve gerekse boş ve half yerlerin imar ve ihyası, ıssız yolların emniyetinin sağlanması, hatta sınır boylarının güvenlik altına alınması maksatlarıyla oluşturulan yeni yerleşim ünitelerinin kurulmasında camilerin yeri büyüktür.

Camilerin vakıf gelirlerinden elde ettikleri bütçeleri çok yüksektir. XVII. asır sonlarında Fatih Camii'nin yıllık bütçesi bugünkü para ile 450 milyon, Ayasofya Camii'nin 100 milyon, Edirne'deki üç Şerefiyeli Camii'ninki 20 milyon TL., yine II. Murad'ın yaptırdığı Edirne'de Dar'ul-hadis Camii'nin 1490 yılı bütçesi 16.7 milyon TL' idi.

Bir selâtin camii için bugünkü para ile 500 milyonla 2 milyar TL. arasında para harcadığı söylenebilir. Mimar Sinan'ın Şehzâde Camii için bugünkü parayla 675 milyon TL., Süleymaniye Camii için 1.740.000.000.— TL. harcanmıştır. En ünlü Osmanlı Külliyesinden olan Süleymaniye Külliyesi için Kanuni Sultan Süleyman, bugünkü parayla 5 milyar TL. civarında bir para harcamıştır. Eserin ayakta durması için tahsis edilen vakıfların değeri de herhalde 5 milyar TL. den aşağı değildir. Edirne Selimiyesi'nin ise daha ucuza çıktığı tahmin edilemez. Tabii bu binalar tarihî değer kazandıkları için bugün milyarlarla ölçülemeyecek derecede kıymetlidir (40).

Bu Camiler, toplum dinamizminin maya tuttuğu, yetişkinlerin eğitildiği, mü'minlerin vecd içerisinde Rableriyle başbaşa kalarak ibadet ettikleri yerlerdir. Bu yerlerde, Kur'an—ı Kerim okunuyor, mevlid, buhârî ve müslim okutuluyor, kelime-i tevhid çekiliyor, salavât—ı şerife getiriliyor, ilim öğretiliyor, ibadet yapılıyor, dua ediliyordu.

İslâm dünyası hegemonyasını ellerine almaya namzet Halife—Sultanların, Fatih ve Ayasofya Camii'leri gibi şöhretli mâbetleri, göz kamaştırıcı birer dini vecd ve heyecan merkezi haline sokmak için, elden gelen hiçbir malî fedakarlığı esirgemedikleri görülmektedir (41). Meselâ, Fatih Camii kadrosunda 1 hatip, 2 imam, 12 müezzin, 6 kayyım, 4 kandilci ile kütüphaneci, bahçıvan, tuvaletçi, idari memur (noktacı) gibi zorunlu pesonelden başka, "kelime-i tevhidi" hergün 3500 kerre tekrar edecek 20 müsebbih, hergün Kur'an'dan bir cüz okuyan 20 hafız, selâ veren 6 musallî, 10 devirhan, 2 buhurcu, 10 salavatçı, 1 duacı mevcuttur. Ayrıca, Fatih'in mezarının başında üç ekip halinde gece gündüz hatim okuyan 36, zevciyesinin türbesinde de 30 hafız vazifelidir (42).

Süleymaniye Camii'nde de İmam, kayyım, kandilci ve süpürgeci gibi zorunlu hizmetlilerden başka, 24 müezzin, 10 devirhan, 30'ar kişilik 4 grup halinde sürekli görev yapan 120 cüzhan, 41 en'amcı, 20 mühelli, 10 salavatçı ve 6 musallî mevcuttur. Padişah'ın türbesinde hatim okumakla görevli 90 cüzhan ve 40 hafız; Hürrem Sultan'ın türbesinde de aynı hizmetlerle görevli 90 kişilik ayrı bir cüzhan kadrosu vardır (43).

Bu tür hayır şart ve hizmetler pek çoktur. Hemen her vakfiyede istisnasız hayır şartları ve bu şartların yerine getirilmesi için gerekli olan parayı temin edecek gelir kaynakları gösterilmiştir. Vakfın zenginliği oranında hayır hizmetleri artıp eksilmektedir. Mahalle mescidinde her namaz vaktinde bir "Yasin" okunmasından (44) tutun da Mekke Medine ve Kudüs gibi kutsal yerlerde hatim okutulmasına (45), gece gündüz hatim ve tesbihatin fasılasız devam ettirilmesine, hatta hacca vekil gönderilmesine (46) kadar çok çeşitli vakıf hayır şartına rastlamak mümkündür.

40. ÖZTUNA, Yılmaz : Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi'nin XXVI. Cildinden ayrı basım, Ankara 1977, s. 146.

41. Yılmaz ÖZTUNA 1977 yılında diğer selâtin Camiler meyânında Süleymaniye Külliyesinin bugünkü parayla 5 milyar TL' ye çıktığını (Osmanlı İmparatorluğu Türk Ansiklopedisi'nin XXVI. Cildinden ayrı basım, Ankara 1977, s. 146) hesaplamıştır. ÖZTUNA'nın bu rakamı nasıl elde ettiğini bilmiyoruz. Ancak biz atım gücü olarak 1983 yılı itibariyle 1 akcenin 500.— TL. civarında olduğunu hesaplayabiliyoruz. Ömer Lütfi Barkan (Süleymaniye Camii ve imareti inşaatı 1550-1557., C.1, Ankara 197, s. 14) Süleymaniye Camii ve imareti inşaatına 26.251.938 akçe sarfedildiğini bildirmektedir. İtibari 1 akçe değeri olan 500.— TL. ile bu rakamı çarptığımız zaman (26.251.938 X 500) 13.125.969.000.00 TL' elde edilmektedir. Bu duruma göre, bugünkü parayla Süleymaniye Camii ve imaretinin inşaat maliyeti, 13.125.969.000.00 TL'yi bulmaktadır.

42. BARKAN, Ömer Lütfi : "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi" İKFM. C.XXIII, S. 1-2s. 285

43. FATİH, Mehmet II Vakfiyesi (861/867, 875/1456) : VUM.Jüğü, neşriyatı, İstanbul 1938, s. 246

44. Süleymaniye (Kanuni) Vakfiyesi (H.964/M. 1556) : neşre hazırlayan KURKÇUOĞLU, Edip Kemâl, Ankara 1962 s. 107, 165

45. "... ve mescidi merkumda her kim imam olursa, o'na hergün 1 akçe verilsin. Buna karşılık hergün sabah namazından sonra bir sure-i yâsini okuyarak sevabını ruhuma hibe eyleye..." (Kapı Ağası Cümdi Mehmet İbni Abdurrahim Vakfiyesi (1044/1634) : VGM.Jüğü, Arşiv ve Yayın Dai. Bsk. lığı, 36 numaralı defter)

46. "...Mütevellinin her yıl vakıf gelirlerinden bir bölümünü Mekke Emirine göndererek, Hz. Peygamber (sav)'in Annesi Hz. Amine'nin türbesi içerisinde Kur'an-ı Kerimi tecvid kurallarına göre okuyan bir şahsın her ay bir hatim okumasını, ayrıca Hz. Abdullah bin Abbas (sa)'ın Tâf'teki türbesinde Kur'an-ı Kerimi iyi okuyan 4 şahsın hergün ikindi namazından sonra toplanarak birer cüzden fazla okumak suretiyle 28 günde her birinin hatmi şerifi tamamlamalarını ve Cuma geceleri hatim du-

Bugün de, bu ve benzeri vakfiye şartlarından esinlenerek, Vakıflar Genel Müdürlüğüne, hatim-mevlid okutulması, Ramazan ve Kurban Bayramlarında kurban kesilmesi, yaz aylarında halka ballı şerbet ve soğuk su dağıtılması, kış aylarında kuşlara yem verilmesi, her yıl nevrızda halka mesir macunu dağıtılması, Ramazan aylarında camilerde mahya kurulması, ilaç ve yol parası bulamayan vatandaşlara yardımda bulunulması, 1000 adet ama ve muhtaça aylık verilmesi gibi hayır şartları fiilen yerine getirilmektedir.

Hayatın kendisiyle iç içe olduğu vakıf sistemi, ulaşım hizmetlerinde de Selçuklulardan itibaren Anadolu toprakları üzerinde önemli görevler yapmıştır (47). Konya'yı doğuya bağlayan büyük kara yolunun, yalnız Sivas-Konya arasındaki bölümünde XIII. yüzyılda 23 büyük ve muhteşem kervansaray bulunmakta idi (48). Kurdukları bu sistem sayesinde Selçuklular, tüccarların güvenlik ve rahatlık içerisinde yol almalarını sağlamış, hatta yabancı tüccarların bu transit ticareti esnasında, soygun vs. gibi nedenlerle uğramaları muhtemel kayıplar karşısında, bunlara devlet garantisi vererek adeta bir sigorta hizmeti tesis etmiştir.

Aynı sistemi biraz daha genişleterek sürdüren Osmanlı Devleti, Uluslararası ticaretin daha iyi işlemesi için her çeşit tedbiri almıştır. Yol boyunca kervanların konaklamalarını sağlayan çok sayıda hanlar, kervansaraylar vardır ve bunların hemen hepsi vakıf niteliğindedir. Yolların güvenliğini sağlayan birlikler gece gündüz devriye gezmektedir. Yolların ve köprülerin onarımı, işler durumda tutulması için devlet tarafından görevlendirilmiş köyler, kervanların ihtiyaçlarını karşılayan topluluklar vardır. Devlet kendisine önemli gelir sağlayan bu kaynağı dikkatle korumuş, Uluslararası ticaret ve kervanlara, o çağda rastlanmayan bir kolaylık ve güvenlik sağlamıştır (49). Osmanlı döneminde, yalnız Bosna ve Hersek'te 232 han, 18 kervansaray, 32 misafirhane, 10 bedesten, 42 köprü yapılmıştır. Bunların yanında binlerce kuyu, çeşme, mescid, sığınak gibi tesislerin de bulunduğunu unutmamak gerekir.

Yol ve geçitlerin, köprülerin güvenliği için, "zaviyeler" yaptırmışlar, buradaki topraklara "Derbentçiler" adı verilen ve bu tesisleri korumakla görevlendirilen Türkmenleri yerleşirmişlerdir. Bunlar vergiden muaf tutulmuştur. Anadolu'da 2288, Rumeli'nde de 1906 aile, bu üsülle kurulan köylere yerleşmiştir (50).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde vakıf müessesesinin, devletin görev alanı içerisinde sayılmayan sosyal ve hayrî hizmetlerinin haricinde, ticaret ve ulaşım üzerinde silinmez izleri vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaşım sistemini ve bu sistem içerisinde yer alan han, kervansaray ve bunların etrafında bulunan pazar ve panayırın işleyişini kavramadan o'nun ekonomik yapısını, hatta sosyal politikasını anlamak mümkün değildir.

Esasen vakıf müessesesinin gördüğü her hizmette İmparatorluğun iç ve dış siyaseti takip olunmuştur. Ferdin islahından tutunda, toplumun huzuru ve şehirlerin kurulması, ihya ve imari gibi konular, bu müesseselerin görevleri arasında yer almıştır.

Vakıflar kurmuş olduğu fonlarla bekârları evlendirerek ahlaksızlıktan, açları doyurup, çıplakları giydirecek hırsızlıktan, hastaları tedavi ettirerek sefaletten, doğumundan ölümüne kadar bireyleri eğiterek cahillikten, çalışamaz hale gelmiş yaşlı, hasta, sakat ve muhtaçları gözeterek sınıf kavgasından, ana-baba ve yakınlarını kaybeder çocukları sosyal güvenlik kapsamına alarak öksüzlük duygusundan ve çeşitli saplantılardan korumuştur.

Vakıflar, hayrî ve sosyal hizmetleriyle toplum dokusunu gergef gibi işlemiş, cemiyeti her türlü olumsuzlulara karşı koruyarak, sosyal dinamizmi sürekli ayakta tutmuştur.

ası yapmalarını..." vâkıf şart koşmaktadır (İsmail Sadık Kemâl Paşa Vakfiyesi (1285/1868) VGM.lüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi: Bşk. İlgî, 570 numaralı defter, s.35)

46. "... Hac kurallarını iyi bilen 5 kişiye her yıl 5.000 akçe verilerek Mekke-i Muazzama'yı ziyaret edip, vâkıf Sultan Süleiman için hac etmelerini, Medine-i Münevvere'yi ve Hz. Muhammed'in (sa.) türbesini ziyaret etmelerini ve bütün bunlardan sağlanacak sevabın vâkıfın ruhuna armağan edilmesini" şart kılmıştır. (Kanuni Sultan Süleyman Vakfiyesi, VGM.lüğü, ARŞİV ve Yayın Dai. Bşk. İlgî 1387/140 kasa ve 45 kayıt nolu defter s. 161-162) . "... Her yıl Medine-i Münevvere halkından hac görevlerini yapmaya muktedir, sâlih kişilerin 4 kişisinin kendilerine 4000'er akçe verilerek vakıf için hac ettirmesini..." vâkıf şart koşmuştur (Gazi Sinan Paşa İbn Ali Vakfiyesi, VGM.lüğü Arşiv ve Yayın Dai. Bşk. İlgî, kasada mahfuz (71 numaralı orijinal) Vakfiye Defteri, s. 102-103

47. AKDAĞ, Mustafa : Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453) C.I, İstanbul 1977, s. 435

48. YALÇIN, Aydın : Türkiye İktisat Tarihi, Ankara 1979, s. 259

49. CEM, İsmail : Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, B.6, İstanbul 1977, s. 86

50. YALÇIN, Aydın : Türkiye İktisat Tarihi, Ankara 1979, s. 268-269.